

Вступ

Це історичне дослідження підсумовує працю, якою я займався протягом останніх п'ятнадцяти років, – вивчення феномену політично вмотивованих випадків самоспалення в радянському блоці.

Від початку мій інтерес привернув радикальний протест Яна Палаха, з відлунням якого я зустрівся як п'ятнадцятирічний школяр на початку 1989 року, коли у центрі Праги відбувалися вуличні демонстрації проти режиму. Тоді ледь не щовечора я слухав Радіо Свобода, де розповідали про Яна Палаха з нагоди двадцятої річниці його самоспалення. Я пригадую, як мене захопила думка про його буцімто таємну групу послідовників, про яку він написав у своїх останніх листах.

На початку 1990-х років я прочитав книгу Їржі Ледерера, людини, яка першою описала біографію студента¹, який вирішив через неповних п'ять місяців після серпневої окупації Чехословаччини пробудити інших з летаргійного сну, в який впадала більшість тогочасного суспільства. Однак журналіст Їржі Ледерер не мав доступу до документів тогочасного розслідування, він спирався на спогади сучасників і газетні статті.

¹ Уперше книжка була опублікована німецькою мовою, після відходу Ледерера в еміграцію: Lederer, Jiří: Jan Palach. Ein biografischer Bericht. Unionsverlag, Zürich 1982. Чеського видання цей блискучий журналіст, який протягом 1970-х років неодноразово був ув'язнений, на жаль, не дочекався. Див.: Lederer, Jiří: Jan Palach. Zpráva o životě, činu a smrti českého studenta. Novinář, Praha 1990.

Ім'я Яна Палаха я часто згадував у роки навчання і вивчення історії на Філософському факультеті Карлового університету в Празі в другій половині 1990-х років. Мені тоді часто спадало на думку, що я навчаюся на лише на тому ж факультеті, але й на тій самій спеціальності. Ім'ям Палаха названа й площа навколо головної будівлі факультету, куди я ходив на лекції і семінари. Біля входу в будівлю вже понад тридцять років знаходиться меморіальна дошка, біля якої відбуваються меморіальні заходи. Однак тоді мені не спадало на думку, що згодом я присвячу багато часу життю Яна Палаха. Я був переконаний, що після стількох років це вже відома історія і навряд чи можливо знайти тут нові джерела чи інформацію.

Ключовий злам стався в 2005 році, коли завдяки зміні в законодавстві щодо архівів виникла можливість практично без обмежень вивчати доступні документи, створені безпековим апаратом комуністичного режиму. Тоді в читальній залі Архіву міністерства внутрішніх справ я замовив для вивчення документацію у справі Яна Палаха. Спершу архівісти привезли мені на возику двадцять дві теки документів Держбезпеки. У 2007 році, коли я сам почав працювати в цьому архіві, я дізнався, що існує також невідома справа Громадської безпеки, до якої архівісти не надавали доступу, посилаючись на захист особистих даних. Ця справа була ключовою – у ній знаходилися, наприклад, свідчення безпосередніх очевидців протесту Палаха, його родичів, друзів і одногрупників. Майже за сорок років після протесту Яна Палаха я вирішив написати детальну історичну реконструкцію тих подій на основі документів тогочасного розслідування Громадської безпеки і Держбезпеки².

Під час роботи над цією темою я часто натрапляв на історії Палахових попередників і послідовників, які поступово з'являлися протягом тридцяти років у більшості держав радянського блоку. Йшлося про декілька десятків випадків, які часто мали багато спільних рис. Деякі з цих історій вже описані у низці публікацій, інші залишалися практично невідомими³. Для вивчення частини з них були доступні архів-

² Поп.: Blažek, Petr: "Pochodeň č. 1". Rekonstrukce činu Jana Palacha. In: Blažek, Petr – Eichler Patrik – Jareš Jakub a kol. *Jan Palach* 69. FF UK – ÚSTR – Togga, Praha 2009, с. 39–8.; Blažek, Petr: "Akce Palach". Edice dokumentů z provenience ministerstva vnitra. In: Там само, с. 349–608.

³ Першим, хто на початку 2000-х узагальнив тему самоспалення в радянському блоці у журналістській статті, був польський історик Лукаш Камін-

ні джерела, в деяких випадках – лише свідчення сучасників. Загалом, можна сказати, що чим далі на схід ми просуваємось, тим складнішими стають архівні дослідження і доступ до джерел. Але це правило не діє повсюдно, оскільки, наприклад, умови роботи з архівними джерелами в Україні чи країнах Балтії виразно покращилися. Ситуацію також ускладнює мовна проблема, оскільки література і джерела щодо цих випадків існують приблизно десятима мовами.

Часто було важко встановити, чи мова йде про суто політично мотивовані вчинки, чи лише про імітацію, коли самоспалення було використане лише як зовнішня форма. Зрештою, після довгих вагань я обрав для цієї праці історії двадцяти однієї особи, які протестували проти комуністичного режиму таким шокуючим способом. Так само як і у випадку Яна Палаха, я зосередився на історичній реконструкції цих випадків, які відбувалися поступово від середини 1960-х років до кінця 1980-х. Загалом, вісім випадків сталося в Радянському Союзі (на територіях сучасної Росії, України, Литви і Латвії), сім у Чехословаччині, два в Румунії та Польщі, і по одному в Східній Німеччині й Угорщині. За винятком трьох випадків (Ян Береш, Микола Береславський та Елія Ріпс), усі люди, які здійснили ці вчинки, померли внаслідок опіків⁴.

ський, якому я вдячний не лише за натхнення, але й за безкорисливу допомогу в підготовці монографії про Ришарда Сівеца. Пор.: Kaminski, Lukasz: *Zywe pochodnie*. In: *Rzeczpospolita*, 14 (17–18. 1. 2004), с. А10. Вельми надихаючими були також два дослідження британського соціолога Майкла Біртса, в яких він з глобальної перспективи описав поступове поширення самоспалень як радикальної форми політичного протесту в світі. Пор.: Biggs, Michael: *Dying without Killing. Self-Immolations, 1963–2002*. In: Gambetta, Diego (ed.): *Making sense of Suicide Missions*. Oxford University Press, 2005, с. 173–208, 320–324; Biggs, Michael: “Self-Immolations in Context, 1963–2012”. In: *Revue d'Etudes Tibetaines*, no. 25. (Decembre 2012), с. 143–150.

⁴ Йдеться виключно про чоловіків. У Чехословаччині, де в 1969 році зафіксовано найбільшу хвилю випадків самоспалення в радянському блоці, згідно документів Держбезпеки, були чотири спроби самоспалення також і жінок, однак в жодному з цих випадків не вдалося однозначно встановити політичний мотив. Детальніше див.: Černý, Milan: *Živé pochodně v roce 1969*. In: *Česká a slovenská psychiatrie*, roč. 99, 7 (жовтень 2003), с. 360–365.

У книгу ввійшло декілька текстів, які вже публікувалися раніше. Ідеться про вступне дослідження⁵ та портрети Яна Палаха⁶, Яна Заїца⁷, Ришарда Сівеца⁸, Василя Макуха⁹, Ромаса Каланті¹⁰, Міхала Левчіка¹¹ та Йозефа Главатого¹². Деякі інші портрети, хай і в значно скороченому вигляді, публікувалися в рамках виставки про самоспалення як форму політичного протесту в світі¹³ та актуалізованої виставки про Яна Палаха¹⁴. Вони також були опубліковані на сайті, при-

⁵ Поп.: Blažek, Petr: Sebeupálení jako forma radikálního politického protestu ve světě. In: Svoboda, Libor (ed.): Solitér Pocta historikovi Václavu Veberovi. ÚSTR, Praha 2012, s. 339–352.

⁶ Окрім згаданого вище дослідження про Яна Палаха я також використав деякі пасажи з каталогу виставки і ще двох наукових статей та популярних текстів про локальні місця пам'яті, пов'язані з Яном Палахом. Blažek, Petr, Eichler, Patrik, Jareš, Jakub: Exhibition Jan Palach 69. FF UK, Praha 2009. In: Blažek, Petr: Jejich duše byly krásné. In: Paměť a dějiny № 3, 2015, s. 63–70; Blažek, Petr, Dokument doby. In: Sozanský, Jiří, 1969. Rok zlomu. Symposion, Praha 2015, s. 284–291; Blažek, Petr: Jan Palach, Průvodce místy paměti na území městské části Praha 2. Městská část Praha 2, Praha 2019.

⁷ Поп.: Blažek, Petr: Jan Palach a Jan Zajíc. In: Draus, Jan – Szymanowski, Maciej (eds.): Zywe pochodnie. Świadectwa sprzeciwu i solidarności wobec agresji na Czechosłowacje w 1968 roku. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2018, s. 21–31.

⁸ Поп.: Blažek, Petr: *Živá pochodeň na Stadionu Desetiletí. Protest Ryszarda Siwce proti okupaci Československa v roce 1968*. ÚSTR, Praha 2008; Blažek, Petr: *Ryszard Siwiec 1909–1968*. IPN, Varšava 2010; Blažek, Petr: *Ryszard Siwiec 1909–1968*. ÚSTR – IPN, Praha 2015; Blažek, Petr: *Polska żywa pochodnie*. In: Brzostowski, Ryszard – Zemlo, Mariusz: *Ryszard Siwiec pro memoria*. Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Tarnowie. Tarnów – Dębica 2015, s. 43–56.

⁹ Blažek, Petr, Kindlerová, Rita: *živá pochodeň na Ukrajině. Sebeupálení Vasyla Omeljanovyče Makucha v Kyjevě 5. listopadu 1968*. In: *Paměť a dějiny*, roč. 10, č. 1 (2016), s. 73–90.

¹⁰ Blažek, Petr: *Živá pochodeň v Kaunasu*. In: *Voknoviny*, č. 0 (2014), s. 21–22.

¹¹ Blažek, Petr: *Slovenský následovník? Šest dokumentů k sebeupálení Michala Lefčíka 11. dubna 1969*. In: *Paměť a dějiny*, ro № 8, № 1 (2014), s. 58–68.

¹² Blažek, Petr: *První následovník. Sebeupálení Josefa Hlavatého 20. ledna 1969*. In: *Paměť a dějiny*, ro № 7, № 1 (2013), s. 95–102.

¹³ *Živé pochodně: Sebeupálení jako forma radikálního politického protestu ve světě 1963–2013*. Виставка відбулася в 2013 році в приміщенні філософського факультету Карлового Університету в Празі на площі Яна Палаха в рамках меморіальних заходів, присвячених протесту Яна Палаха.

¹⁴ Виставка «Ян Палах 1969/2019» пройшла у січні 2019 року на Вацлавській площі в Празі з нагоди п'ятдесятиліття самоспалення Яна Палаха.